

Expunerea și tactica retorică în Pro Milone lui Cicero

TAMÁS NÓTÁRI

Doctor al Academiei de Științe din Ungaria (DSc), profesor universitar la Universitatea Sapientia din Cluj-Napoca, Departamentul de Științe Juridice
E-mail: tamasnotari@yahoo.de

REZUMAT

În data de 18 ianuarie a anului 52 î. Hr. a avut loc la Bovillae o înfruntare între Milo și Clodius, două figuri emblematice ale politicii optimate și ale celei populare, iar de aici a rezultat că membrii suitei lui Milo l-au ucis pe Clodius. Apărarea lui Milo a fost asumată de Cicero, iar ultima dezbatere a avut loc în 8 aprilie, moment care a însemnat, poate, cea mai modestă evoluție a carierei lui Cicero. Atât *Clodiana multitudo*, cât și militarii lui Pompeius l-au perturbat, larma și strigătele care i-au segmentat discursul l-au blocat, făcându-l nesigur, mai mult, l-au intimidat și nu a reușit să rostească discursul pregătit cu *constantia* plănuită, vorbind dezlânat și pripit. Discursul a fost notat, ca de obicei, prin stenograme, iar această variantă, respectiv procesul-verbal care conținea și strigătele de pe margine, încă puteau fi citite de Pedianus Asconius, cel care ne oferă o relatare destul de exactă a evenimentelor. Este un fapt de netăgăduit deci, că *Pro Milone* în varianta sa editată ulterior nu este identic cu acel *oratio* rostit în data de 8 aprilie 52 î. Hr. – făcând abstracție, evident, de anumite suprapuneri de idei. Mai întâi vom schița contextul istoric, urmând ca după clarificarea evenimentelor din jurul uciderii lui Clodius să încercăm reconstruirea derulării procesului, iar ulterior vom schița structura argumentației și contextul juridic. După toate acestea, vom încerca să elucidăm cauzele publicării versiunii prelucrate a discursului *Pro Milone*, un discurs rostit într-un caz incontestabil pierdut. În final, vom însuma elementele filosofiei de stat apărute în *Pro Milone* și le vom așeza în contextul întregii concepții ciceroniene despre stat. Vom proceda astfel având în vedere faptul că *Pro Milone* este prima lucrare ciceroniană în care apare suprimarea tiranului ca un drept, respectiv o îndatorire a cetățeanului roman care acționează judicios. Ideea revine ulterior într-o formă matură în *De re Publica* și în *De officiis*. Cu această ocazie vom releva paralelele remarcate de către Cicero între Catilina și Clodius.

CUVINTE CHEIE

Cicero, Pro Milone, Clodius Pulcher, retorică clasică, drept penal roman.

Exposition and Rhetorical Tactics in Cicero's Pro Milone

ABSTRACT

In the year 52 BC in Bovillae two emblematic figures of *optimates* and *populares*, Milo and Clodius clashed, and members of Milo's entourage killed Clodius. Milo's defence was undertaken by Cicero, perhaps the weakest performance in Cicero's career: both *Clodiana multitudo* and Pompeius's soldiers heckled him, clamour and shouting stopped him short, made him irresolute, what is more, intimidated him. His delivered speech was taken down in >>

>> shorthand as usual. Therefore, an indisputable fact that *Pro Milone* published later—as a matter of fact, apart from certain overlapping thoughts—is not identical with the *oratio* uttered in April 52 BC.

First, we outline the historical situation that provides the backdrop of the trial; then, after clarifying the events around the killing of Clodius, we attempt to reconstruct the course of the trial; later, we outline the structure and legal background of the argument. After that, we make an attempt at presenting the reasons, in more detail, for publishing the revised version of *Pro Milone*, i.e., a speech delivered in an undoubtedly lost case. Finally, we sum up the elements of philosophy of state that appear in *Pro Milone*, and place them in the entirety of Cicero's state concept, paying special regard to the fact that *Pro Milone* is the first Ciceronian work in which the putting down of the tyrant, which afterwards returns as a fully developed thought in *De re publica* and *De officiis*, appears as a right and obligation a responsibly thinking Roman citizen is entitled to and bound by. In the course of that, we point out the parallels drawn by Cicero between Catilina and Clodius.

KEYWORDS

Cicero, Pro Milone, Clodius Pulcher, classical rhetoric, Roman criminal law.

I. CONTEXTUL ISTORIC AL DISCURSULUI PRO MILONE

Milo s-a născut ca membru al *gens* Papia, în Lanuvium, după care a fost înfiat de T. Annius, bunicul său dinspre mamă, și începând din acel moment a purtat numele de T. Annius Milo, dar a primit o moștenire bogată și de pe urma tatălui său.¹ La rândul lui, T. Annius, fiind locuitorul aceleiași *municipium*, era în legătură cu Oppianicus și cu soția acestuia, Sassia, cei prezentați în culori destul de sumbre de către Cicero în *Pro Cluentio*. (Mai mulți membri ai cercului de prieteni ai lui Cicero, cum ar fi senatorii C. Velleius și L. Thorius Balbus, actorul Q. Roscius și *grammaticusul* L. Aelius Stilo, proveneau de asemenea din Lanuvium.² În anul 49, însuși Cicero dorea să-și cumpere un domeniu în localitate, însă tranzacția a avut loc foarte probabil doar în anul 45 î. Hr.)³ Despre cariera politică a lui Milo nu avem informații înainte de alegerea sa ca tribun în anul 57 î. Hr., însă am aflat deja că a luat atitudine ca unul dintre cei opt *tribuni* care – sub conducerea tribunului Q. Fabricius – au formulat o cerere în favoarea rechemării lui Cicero din exil.⁴ În momentul în care, în data de 23 ianuarie 57 î. Hr., trebuia să aibă loc votarea propunerii în *concilium plebis*, banda lui Clodius, din care făceau parte și mulți gladiatori împrumutați de fratele acestuia, *praetorul* Appius Claudius Pulcher, au perturbat în mod violent ședința și au împiedicat votul.⁵ Milo i-a arestat pe gladiatori, Serranus însă i-a eliberat.⁶ După acest episod, Milo a încercat să-l acuze pe Clodius în fața unui *quaestio de vi*, însă *edictumurile* care au suspendat legea l-au împiedicat în acest demers.⁷

1 Cicero: *Pro Cluentio* 78. 182. Cicero: *Pro Milone* 64. Timothy Peter Wiseman (1971): *New Men in the Roman Senate 139 BC.–AD. 14*, ACLS Humanities, London, p. 195.

2 Andrew W. Lintott: Cicero and Milo, *Journal of Roman Studies*, volumul 64, 1974, p. 62–78, p. 62.

3 Cicero: *Epistulae ad Atticum* 9, 9, 4; 13, 6; 12, 41, 1.

4 Cicero: *Pro P. Sestio oratio* 72.

5 Cicero: *Pro P. Sestio oratio* 75 și urm.; 85.

6 Cicero: *Pro P. Sestio oratio* 85.

7 Cicero: *Pro P. Sestio oratio* 89. 95; Cicero: *Post reditum in senatu* 19.

Pentru că încercările lor de a rezolva criza prin mijloace legale au eșuat pe rând, Milo și Sestius și-au format, la rândul lor, armate private din gladiatori și pugiliști profesioniști.⁸ Nu putem ști dacă apariția acestor forțe sau influența exercitată de Pompeius au fost de natură să înlăture obstacolele din fața votului final din data de 4 august în cadrul *comitia centuriata* în privința propunerii legislative pentru rechemarea lui Cicero.⁹ Pompeius a reușit, pe de o parte, să diminueze prețurile cerealelor aflate în creștere, ceea ce a contribuit în mare măsură la ameliorarea atmosferei generale, pe de altă parte, a adus un număr important de votanți din municipii pentru a participa la adunarea populară.¹⁰ Trebuie să menționăm însă că în 57 î. Hr. Milo nu și-a asumat un rol în protecția personală a lui Cicero, din moment ce hoarda lui Clodius putea să conturbe fără probleme reconstrucția casei lui Cicero și a fratelui său, iar când Cicero a fost atacat pe Via Sacra, acesta a fost apărat de garda sa de corp.¹¹ Existau mai multe presupuneri că Cicero s-ar fi aflat în culisele gestului prin care Milo a împiedicat alegerea lui Clodius în funcția de *aedilis*, dar acest lucru a fost mai degrabă o parte a răzbunării personale, iar lui Cicero îi rămânea să spere în taină ca acest conflict urma să se finalizeze cu moartea lui Clodius,¹² ceea ce însă nu se întâmplase deocamdată.¹³

În a doua parte a lunii decembrie a anului 57 î. Hr. au fost aleși cei care urmau să ocupe funcția de *aedilis* pentru anul următor, printre care și Clodius, care s-a folosit de poziție pentru a-l acuza pe Milo în fața adunării populare – Cicero îl apără deci pe Milo pentru prima oară, ca orator, în acest moment.¹⁴ Atmosfera era probabil asemănătoare cu cea din anul 52, oratorul trebuia să vorbească în pofida murmurului, a strigătelor de pe margine și a tulburărilor permanente.¹⁵ După dezbaterile din 2, 7 și 17 februarie, s-a fixat data votului final pentru 7 martie, însă nu știm dacă acest vot a avut loc.¹⁶ Între timp, forța oștii private conduse de Milo a egalat, și chiar a depășit puterea militară a lui Clodius, iar Cicero, care anterior se delimita ferm de folosirea violenței în viața publică, a acceptat de această dată lupta armată fie tacit, fie *expressis verbis*, atât timp cât confruntarea era în slujba scopurilor sale.¹⁷ Milo îi oferea deja un sprijin hotărât lui Cicero atunci când casa acestuia a fost atacată din nou de banda lui Clodius în aprilie 56 î. Hr.,¹⁸ iar relația dintre Cicero și Milo a devenit una de strânsă prietenie și de alianță politică.¹⁹

8 Cicero: *Pro P. Sestio oratio* 84 și urm.; 127 și urm.; Cicero: *In VatiniVM testem* 40; Cicero: *De Officiis* 2, 58.

9 Dio Cassius: *Historia Romana* 39, 8, 2–3; Plutarchus: *Pompeius* 49, 3.

10 Cicero: *De Domo Sua* 11–14; Cicero: *Post reditum in senatu* 26. 29; Cicero: *Pro P. Sestio oratio* 129; Cicero: *Pro Milone* 39.

11 Cicero: *Epistulae ad Atticum* 4, 3, 2–3.

12 Cicero: *Epistulae ad Atticum* 4, 3, 5.

13 Lintott (1974): p. 63.

14 Cicero: *Epistulae ad Quintum Fratrem* 2, 3, 1.

15 Cicero: *Epistulae ad Quintum Fratrem* 2, 3, 2.

16 Cicero: *Epistulae ad Quintum Fratrem* 2, 6, 4.

17 Cf. Cicero: *Epistulae ad Quintum Fratrem* 2, 3, 4; Cicero: *Epistulae ad Atticum* 4, 3, 3; Cicero: *Pro P. Sestio oratio* 86 și urm.; 90 și urm.

18 Cicero: *Epistulae ad Atticum* 4, 7, 3; Cicero: *De haruspicum responso* 17.

19 Lintott (1974): p. 64. Cicero: *Pro Milone* 68.

Mandatul de *praetor* al lui Milo poate fi datat foarte probabil în 55, deci cu trei ani înainte de a fi fost ales *consul*, deoarece potrivit dispozițiilor *lex annalis* trebuiau să treacă cel puțin doi ani între îndeplinirea a două mandate de *magistratus*. Pompeius l-a susținut ferm în confruntarea pentru obținerea funcției de *praetor*.²⁰ Nu peste mult timp, Milo s-a însurat cu Fausta, verișoara lui Sulla, după ce aceasta a divorțat de C. Memmius,²¹ ceea ce însemna un pas important spre *consulatus*, intenție susținută hotărât de Cicero. Pentru funcțiile de *consul* al anului 53 î. Hr., s-au anunțat patru candidați care au pornit în confruntare în anul 54 î. Hr.: C. Memmius, susținut de Caesar și inițial de Pompeius, Cn. Domitius Calvinus, M. Valerius Messala și M. Aemilius Scaurus.²² Scaurus – fiind fratele vitreg al Faustei și al lui Faustus Sulla și totodată cumnatul lui Milo – spera că poate conta pe sprijinul lui Pompeius, fostul său cumnat, a cărui soție, Mucia Tertia a devenit soția lui Scaurus. Credea totodată că își poate întări relația prin Pompeia (fica lui Pompeius), soția lui Faustus Sulla, însă în decursul procesului intentat în august și septembrie 54 pentru *crimen repetundarum*, în care a fost apărat de Cicero, Pompeius nu s-a poziționat de partea sa, iar ulterior i-a sistat total sprijinul.²³

Campania electorală nu era lipsită de mituiri, dar nici de concurența violentă și armată. Milo spera ca prin căsătorie să strângă și mai tare legăturile cu Pompeius, dar de fapt reprezenta o amenințare pentru acesta. Milo s-a situat ferm de partea lui Scaurus, sperând că în postura de *consul* acesta îi va asigura un sprijin intensiv în ocuparea mandatului de *consul* din anul 52 î. Hr.²⁴ Cicero, la rândul său, îl susținea pe Messala,²⁵ dar era preocupat de tensiunea dintre Milo și Pompeius, care devenise tot mai evidentă, din moment ce Pompeius a încercat să-l întoarcă și pe Caesar împotriva lui Milo.²⁶ Între timp, alegerile au fost amânate, decizia motivându-se prin semne de rău augur, iar Scaurus a încercat să-și surprindă adversarii oferind mită, în timp ce unii sperau că alegerile vor fi ținute sub supravegherea unui *interrex* sau *dictator* – și anume Pompeius.²⁷ Milo cumpănea o intervenție armată pentru a influența cursul evenimentelor,²⁸ iar Cicero l-ar fi ajutat în acest sens, lăsându-și la o parte reținerile morale, dar s-a speriat de pericolul confruntării deschise cu Pompeius, căci refuzase acuzarea lui Gabinius tocmai pentru a evita acest lucru. Desigur, Cicero spera să-și refacă importanța în viața publică prin creșterea influenței lui Milo și sprijinul proiectelor sale care vizau funcția de *consul*.²⁹

Cunoștințele noastre despre evenimentele anului 53 î. Hr. sunt destul de lacunare, fapt este că alegerea unui *magistratus curules* nu s-a produs înaintea verii,³⁰ iar Pompe-

20 Cicero: *Pro Milone* 68.

21 Cicero: *Epistulae ad Atticum* 4, 13, 1; 5, 8, 2.

22 Cicero: *Epistulae ad Atticum* 4, 16, 6; 4, 15, 7; 4, 17, 2 și urm.

23 Cicero: *Epistulae ad Quintum Fratrem* 3, 6, 3; Iosephus Flavius: *Antiquitates Iudaicae* 14, 29 și urm.

24 Lintott (1974): p. 64 și urm.

25 Cicero: *Epistulae ad Atticum* 4, 16, 5; 4, 17, 3; Cicero: *Epistulae ad Quintum Fratrem* 3, 3, 2; 3, 6, 3.

26 Cicero: *Epistulae ad Quintum Fratrem* 3, 2, 2; 3, 6, 6; 3, 7, 2.

27 Cicero: *Epistulae ad Atticum* 4, 17, 4; Cicero: *Epistulae ad Atticum* 3, 2, 3; 3, 3, 2.

28 Cicero: *Epistulae ad Quintum Fratrem* 3, 6, 4; 3, 7, 3; Cicero: *Epistulae ad Atticum* 4, 18, 3; 4, 19, 1.

29 Lintott (1974): p. 65.

30 Dio Cassius: *Historia Romana* 40, 45, 1; Appian: *Bella civilia* 2, 19.

ius depunea toate eforturile pentru ca să i se voteze o împuternicire de *dictator*,³¹ dar Senatul i-a permis doar prerogative de *proconsul* pentru a avea grijă de desfășurarea alegerilor în condiții organizate și legale.³² Violența a cunoscut cote mărite în campania din 52 î. Hr. a alegerilor pentru funcțiile de *magistratus*. Banda lui Clodius i-a atacat pe *consulii* Messala și Domitius Calvinus, iar potrivit relatării lui Cicero, M. Antonius a vrut să pună la cale asasinarea lui Clodius,³³ iar Clodius, care dorea să devină *praetor* inițial în 53, din cauza întârzierii votului, și-a amânat planul pentru anul următor, și astfel a ajuns să se confrunte inevitabil atât cu Milo, cât și cu Hypsaeus și Metellus Scipio, cei doi candidați sprijiniți de Pompeius.³⁴

Între timp, Cicero încerca din răputeri să-l convingă pe Curio, întors din Asia, să organizeze campania lui Milo,³⁵ explicând că toate gândurile sale sunt îndreptate spre *consulatusul* lui Milo, pentru că așa îi pretinde atât *officium*, cât și *pietas*. Îi cere lui Curio să preia coordonarea campaniei și îi rezumă succint tot ceea ce îi însumase Quintus în 64 î. Hr. în *Commentariolum petitionis*. Este prea puțin probabil ca sarcina să fi fost asumată de Curio, din moment ce ulterior nu regăsim în nicio scrisoare vreo referire la o asemenea activitate, respectiv la gratitudinea lui Cicero la adresa sa. Apărarea lui Gabinus în procesul intentat pentru *crimen repetundarum* aruncă de asemenea o lumină interesantă asupra aspirațiilor lui Cicero; datarea procesului însă – întrucât singura sursă sigură este *Pro Rabirio Postumo* – ridică numeroase dificultăți.³⁶ Rabirius Postumus a fost acuzat, de asemenea, de *crimen repetundarum*, și anume pentru suma plătită de Gabinus, obținută din șantaj și abuz în serviciu, iar apărarea inculpaților a fost asumată de Cicero, care a acceptat sarcina trecând peste resentimentele personale, pentru a evita o confruntare cu Pompeius. În legătură cu datarea procesului lui Gabinus în anul 54 î. Hr.,³⁷ Lintott formulează mai multe contraargumente valide.³⁸ Gabinus se întoarce la Roma în data de 27 septembrie, unde este acuzat de *crimen maiestatis*;³⁹ în 11 octombrie are loc o dispută referitoare la persoana care să-l acuze de *repetundae*, iar în data de 21 octombrie este acuzat și de *ambitus*. În data de 24 octombrie, este achitat de acuzația *maiestas* cu un scor de treizeci și opt la treizeci și doi.⁴⁰

În chestiunea posibilității procesului demarat și derulat în perioada rămasă din an trebuie să avem în vedere șirul sărbătorilor din lunile care urmau, dat fiind că litigiile nu puteau fi rezolvate pe perioada serbărilor: în intervalul 26 octombrie – 1 noiembrie erau *Ludi victoriae Sullae*, iar între 4–17 noiembrie se organizau *Ludi plebei*, în perioada rămasă fiind numeroase alte sărbători, ceea ce făcea aproape imposibilă derularea unui proces mai lung. Încheierea la începutul anului 53 î. Hr. a unui proces demarat la finele anului 54 î. Hr. era îngreunată și mai mult de lipsa unor *magistratus*, deoarece

31 Plutarchus: *Pompeius* 54, 2; Plutarchus: *Cato Minor* 45, 7; Dio Cassius: *Historia Romana* 40, 45, 5.

32 Dio Cassius: *Historia Romana* 40, 45, 2.

33 Cicero: *Philippicae in Marcum Antonium* 2, 49; Cicero: *Pro Milone* 40.

34 Cicero: *Pro Milone* 24.

35 Cicero: *Epistulae ad familiares* 2, 6, 3 și urm.

36 Cf. Cicero: *Pro Rabirio Postumo* 19. 32. 41.

37 Cf. Ernst Meyer (1964): *Römischer Staat und Staatsgedanke*, Artemis-Verlag, Zürich, p. 206 și urm.

38 Lintott (1974): p. 67.

39 Cicero: *Epistulae ad Quintum Fratrem* 3, 1, 15.

40 Cicero: *Epistulae ad Quintum Fratrem* 3, 2, 1; 3, 3, 2; 3, 4, 1 și urm.

funcțiile de *praetor* nefiind ocupate, funcția de *iudex quaestionis* (*quaesitor*) putea fi îndeplinită cel mult de un *interrex*.⁴¹ Este de asemenea greu de închipuit că procesul început pentru *crimen repetundarum* să fi fost închis la finele anului 54, luând în considerare timpul acordat acuzatorului pentru explorarea dovezilor (*inquisitio*) în cazurile de acest gen. Legat de acest aspect, este de ajuns să ne gândim la procesul împotriva lui Verres: în privința Sardiniei, Cicero a primit 30 de zile, în cazul Siciliei trebuia să se mulțumească cu 50 de zile, deși inițial a solicitat 110 de zile, având în vedere că partea care concura pentru formularea acuzării, în complicitate cu Verres, a primit 108 zile pentru Achaia.⁴² Având în vedere toate acestea, pentru strângerea dovezilor din Egipt și Siria ar fi fost nevoie, chiar și la o estimare precaută, de cel puțin 150 de zile, deci procesul cu greu putea să înceapă înainte de martie 53 î. Hr., ipoteză susținută și de faptul că în corespondența lui Cicero din anul 54 î. Hr. lipsește orice fel de referire la procesul împotriva lui Gabinius.⁴³ Totodată, Cicero – deși convingerea i-ar fi dictat-o și mulți prieteni l-au încurajat în acest sens – s-a raliat la acuzația formulată referitor la *maiestas*, pentru ca nu cumva să atragă supărarea lui Pompeius, iar în fața lui Quintus s-a eschivat, spunând că acuzația era slabă din start și era prost construită, astfel că ar fi fost o greșeală să-și dea numele pentru o asemenea acțiune.⁴⁴

Pentru a-i asigura lui Milo susținerea lui Pompeius și făcând abstracție de antipatia personală, Cicero a acceptat atât apărarea lui Gabinius, cât și pe cea a lui Rabirius Postumus în fața acuzației de *repetundae*, dar nici astfel nu și-a atins scopul dorit. În anul 53 î. Hr. nu s-au ținut alegeri pentru funcțiile de *curulis* ale anului 52 î. Hr., iar Pompeius l-a împiedicat pe tribunul T. Munatius Plancus să numească un *interrex* pentru derularea alegerilor de *consul*, deoarece se temea că acest lucru ar fi fost nefavorabil în perspectiva alegerii socrului său, Metellus Scipio. Milo, în schimb – având susținerea lui Cicero – nu era dispus să se retragă din fața planurilor lui Pompeius, iar alegerea lui Milo în funcția de *consul* reprezenta o amenințare majoră la adresa lui Clodius, căci în calitate de *consul* al anului 52 î. Hr. ar fi supravegheat totodată candidatura, campania și alegerea *praetorilor* pentru anul 51 î. Hr.⁴⁵

II. PROCESUL LUI MILO – NARATIVA CICERONIANĂ ȘI DESCRIEREA LUI ASCONIUS

În cele ce urmează, merită să trecem succint în revistă cronologia antecedentelor procesului lui Milo – în primul rând pe baza celor notate de Asconius, care (atunci când a scris istoria procesului la aproximativ o sută de ani după derularea acestuia) a avut la dispoziție multe surse contemporane, discursul lui Cicero și *Acta* perioadei respective. Pe parcursul întocmirii cronologiei, evident, pot fi și chiar sunt de luat în seamă sursele complementare în acest sens, precum, de exemplu, scrisorile lui Cicero,

41 Cf. Cicero: *Epistulae ad familiares* 7, 11, 1.

42 Cicero: *In Verrem* 1, 6; 2, 1, 30.

43 Lintott (1974): p. 67 și urm.

44 Cicero: *Epistulae ad Quintum Fratrem* 3, 2, 2.; 3, 4, 1 și urm.; 3, 5, 5; 3, 7, 1.

45 Lintott (1974): p. 68.

descrierile lui Plutarh și ale lui Dio Cassius, dar cele din urmă relatează faptele adesea evident comprimate, comasând câteodată evenimentele de dragul efectului dramatic. Asconius se contrazice pe sine foarte rar, astfel că putem presupune în cazuri extrem de rare și cu cea mai mare prudență, despre relatările sale, că ar fi inexacte, tendențioase ori voit fictive.⁴⁶ Datele respective oglindesc în fiecare caz situația de dinaintea reformei de calendar inițiate de Caesar, deci trebuie să avem în atenție faptul că anul 52 î. Hr. cuprinde și o așa-numită lună *intercalarius*, deci ordinea lunilor s-a modificat astfel: ianuarie avea 29, februarie 24, luna *intercalarius* 27, martie 31, iar aprilie 29 de zile.

În data de 18 ianuarie 52 î. Hr. Q. Pompeius Rufus și C. Sallustius Crispus au ținut un discurs ofensiv la adresa lui Milo în *contio plebis*.⁴⁷ Milo a plecat încă înainte de încheierea acestui *contio*, îndreptându-se pe Via Apia către Lanuvium, deoarece în calitate de *dictator* al localității trebuia să-l instaleze în funcția de preot pe *flamenul* cultului local încă în aceeași zi, potrivit lui Cicero⁴⁸ sau, potrivit lui Asconius, a doua zi.⁴⁹ În ziua precedentă, Clodius ajunsese la Aracia, una din escalele turneului său electoral, iar în data de 18, în drumul de revenire, s-a oprit în Bovillae, un sătuc din Alba, și foarte probabil a vizitat și vila lui Pompeius.⁵⁰ Milo și-a întrerupt drumul în jurul celui de al nouălea ceas (la ora trei după amiaza) în Bovillae, deci cu trei ore înainte de lăsarea întinericului.⁵¹ Ulterior – potrivit lui Asconius, în al nouălea ceas, după opinia lui Cicero, în cel de al unsprezecelea ceas (adică după masă la ora cinci)⁵² –, Milo, care călătorea cu trăsura împreună cu soția sa, suita, cu sclavii și gladiatorii săi înarmați (se spune că erau în număr de trei sute), a călărit apoi spre nord cu trei companioni și aproximativ treizeci de sclavi înarmați.⁵³ Confruntarea a avut loc în fața sanctuarului Bona Dea, în apropierea proprietății lui Clodius.⁵⁴ Potrivit relatării lui Asconius, unii membri din suita lui Milo, aflați la urma cetii, s-au certat cu suita lui Clodius, iar acesta s-a întors auzind vociferarea și, ca replică la gesturile sale amenințătoare, unul dintre oamenii lui Milo și-a aruncat sulița, care l-a lovit pe Clodius în umăr. Acesta a fost dus într-un han din apropiere, însă oamenii lui Milo au luat cu asalt clădirea și l-au ucis pe Clodius.⁵⁵ Cadavrul lui Clodius a fost aruncat pe drum și găsit de senatorul Sextus Teidius, care a adus corpul la Roma.⁵⁶ În confruntare au fost uciși unsprezece sclavi ai lui Clodius, doi sclavi ai lui Milo au fost răniți, iar vizitiul său a fost probabil ucis.⁵⁷ Aici trebuie să indicăm câteva puncte care fac oarecum neverosimilă credibilitatea relatării

46 Karl Büchner (1964): *Cicero: Bestand und Wandel seiner geistigen Welt*, Carl Winter, Heidelberg, p. 250.

47 Cicero: *Pro Milone* 45; Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 3.

48 Cicero: *Pro Milone* 27 și urm.

49 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 3.

50 Cicero: *Pro Milone* 51. 54.

51 Quintilianus: *Institutio oratoria* 6, 3, 49.

52 Cicero: *Pro Milone* 29; Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 4.

53 Cicero: *Pro Milone* 28 și urm.; Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 4. 12.

54 Cicero: *Pro Milone* 53. 86; Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 4.

55 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 5–6.

56 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 6.

57 Cicero: *Pro Milone* 29; Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 7.173.

ciceroniene, mai ales în privința caracterului și momentului conflictului. Probabil, altercația nu putea să înceapă în cel de al unsprezecelea ceas al zilei, adică după amiază, în jurul orei cinci, deoarece Bovillae se afla la treisprezece mile de Roma, iar senatorul cu greu putea să ajungă cu cadavrul lui Clodius în prima oră a nopții, respectiv chiar dacă Milo trebuia într-adevăr să-l instaleze în aceeași zi pe *flamen*, este foarte probabil că nu ar fi ajuns atât de târziu la Bovillae. În cursul descrierii confruntării, Cicero încearcă să creeze impresia că Milo ar fi fost atacat din spate și din lateral de oamenii lui Clodius, care au ucis mulți sclavi ai lui Milo, respectiv încearcă să prezinte banda lui Clodius ca fiind una cât mai numeroasă.⁵⁸ Asconius nu menționează moartea oamenilor lui Milo, iar faptul că Clodius a fost dus într-un han, și nu în vila sa, face probabilă varianta potrivit căreia ceata lui Milo a tăiat legătura între locul confruntării și vilă. Relatarea lui Asconius, care s-a produs pe baza discursurilor de acuzare rostite și al referatului din *Acta Diurna*, ne lasă să credem că era vorba despre o confruntare iscată întâmplător și care s-a încheiat cu uciderea premeditată a lui Clodius.⁵⁹

Pleava orașului s-a adunat într-o imensă mulțime la casa lui Clodius de pe Palatinus, iar soția sa, Fulcia, i-a expus cadavrul chiar în acea seară.⁶⁰ A doua zi, la propunerea tribunului Titus Munatius Plancus, cadavrul a fost dus la Forum și așezat pe *rostra*.⁶¹ Plancus și Pompeius, în efortul lor de a bloca alegerea lui Milo în funcția de *consul*, au început să întărească mulțimea împotriva lui Milo; gloata a dus cadavrul în Curia pentru a-l arde, însă în decursul acțiunii a luat foc însăși Curia și Basilica Porcia, ambele arzând până la temelii.⁶² Între timp, patricienii s-au întrunit într-o ședință pe Palatinus, unde l-au ales ca *interrex* pe M. Aemilius Lepidus, de la care Pompeius și adepții lui Scipio și Hypsaeus au pretins să anunțe imediat alegerile, cerere respinsă de Lepidus ca fiind total ilegală.

Mulțimea însă a asaltat atât casa *interrex*ului, cât și pe cea a lui Milo, dar au fost respinși, iar ca răspuns ei au furat făcliile din grădina Libitiniei, s-au dus la casele lui Scipio și Hypsaeus și la grădinile lui Pompeius,⁶³ pe care l-au proclamat ori *consul*, ori *dictator*.⁶⁴

Marcus Caelius, fostul discipol și client al lui Cicero, în calitate de tribun, a convocat o adunare populară, unde Milo și Cicero puteau să explice că, de fapt, Clodius l-a atras în capcană pe Milo, care a uzat doar de instrumentul apărării justificate (legiti-me apărări) atunci când l-a ucis pe Clodius.⁶⁵ Întrucât din cauza tulburărilor armate nu se puteau ține alegeri, s-a edictat un *senatus consultum ultimum*, care dispunea ca

58 Cicero: *Pro Milone* 29. 53 și urm.

59 Cf. Lintott (1974): p. 69.

60 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 7.

61 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 7.

62 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 8; Appian: *Historia Romana* 2, 21; Dio Cassius: *Bella civilia* 40, 49.

63 Referitor la *horti Pompeiani*, vezi Plutarchus: *Pompeius* 44, 3; Cicero: *Philippicae in Marcum Antonium* 2, 109; Velleius Paterculus 2, 60, 3; Appian: *Bella civilia* 3, 14.

64 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 8.

65 Cicero: *Pro Milone* 91; Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 9.

interrexul, tribunii și Pompeius ca *proconsul* să asigure securitatea statului, respectiv ca Pompeius să recruteze armată din Italia pentru restabilirea ordinii publice.⁶⁶

La aproximativ treizeci de zile după moartea lui Clodius, Q. Metellus Scipio a formulat o reclamație în Senat, afirmând că referirea la legitima apărare era ilegală și ireală, respectiv a solicitat declanșarea anchetei și derularea procesului.⁶⁷ Între timp, deși o parte a populației insista pentru numirea lui Pompeius ca *dictator*, în urma hotărârii Senatului acesta a primit funcția de *consul sine collega*, o poziție greu de definit din punctul de vedere al dreptului public.⁶⁸ Cicero a ajuns să crediteze cu șanse reduse alegerea lui Milo, care a fost supus unui foc încrucișat, din cauza dezlănțuirii adepților lui Clodius și a faptului că s-a pus în vedere ancheta, iar mai apoi s-a ordonat declanșarea ei. Fără îndoială, asasinarea lui Clodius nu a fost un pas înțelept din punct de vedere politic din partea lui Milo, dar este foarte probabil că Cicero era pătruns de sentimentul satisfacției personale⁶⁹ și evalua fapta lui Milo, devenit între timp din aliat politic prieten, ca o acțiune absolut admisibilă din punct de vedere moral, situându-l laolaltă cu Servilius Ahala și Scipio Nasica, cei care au fost nevoiți să recurgă la asasinări în interesul statului.⁷⁰

Doi veri ai lui Clodius au solicitat audierea sclavilor lui Milo și pe cei ai Faustei. Era vorba despre cei care au participat la confruntarea de la Bovillae; au pretins prin *actio ad exhibendum* predarea acestora.⁷¹ Hortensius, în schimb, a argumentat – având în vedere că Milo și-a eliberat mai devreme sclavii care i-au apărât viața – prin faptul că aceștia, fiind liberi, nu pot fi predați spre interogare.⁷² În acest caz, cei mai influenți reprezentanți ai optimaților, Cicero, Hortensius, Cato, Faustus Sulla și Marcus Marcellus au adoptat o atitudine fermă în favoarea lui Milo.⁷³

În data de 22 ianuarie, Milo a cerut să fie primit în audiență de Pompeius și i-a oferit renunțarea la candidatura de *consul*, Pompeius însă a afirmat că nu vrea să se amestece astfel în treburile publice – dar i-a refuzat lui Milo posibilitatea unei întrevederi personale.⁷⁴ În ziua de 23 ianuarie, Q. Pompeius Rufus l-a acuzat pe Milo în fața unui *contio* de pregătirea unui atentat împotriva lui Pompeius.⁷⁵ În jurul zilei de 27 ianuarie, tribunul M. Caelius Rufus și Milo s-au prezentat în fața *contio* cu argumentul că Clodius pregătește un atentat împotriva lui Milo. Pompeius s-a comportat față de Milo păstrând aparența corectitudinii. Astfel, când a aflat că sclavii lui Milo plănuiesc uciderea sa, a investigat cazul în cadrul *consilium amicorum*, unde l-a invitat și pe Cicero,⁷⁶ iar când Milo i-a transmis că era dispus să renunțe la candidatura de *consul*, i-a răspuns că nu dorește să se implice astfel în mod direct în ocuparea funcțiilor, deci nu dorește să

66 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 10.

67 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 12.

68 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 14.

69 Cf. Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 22.

70 Cicero: *Pro Milone* 8.

71 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 24.

72 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 13.

73 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 11.

74 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 13.

75 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 21.

76 Cicero: *Pro Milone* 65.

convingă ori să desfătuiască pe nimeni în privința candidaturii.⁷⁷ Cauza prezumtivă a acestei reacții ar putea consta în faptul că Pompeius era sigur de succesul candidaților susținuți de el și nu dorea ca o alegere fără contracandidați să pună sub semnul întrebării legitimitatea *consulilor* aleși.⁷⁸ Totodată, Pompeius s-a străduit să creeze impresia că se teme serios de un atentat ipotetic din partea lui Milo și a adepților săi,⁷⁹ însă chestiunea tentativelor de atentat nu poate fi elucidată și nu poate fi stabilit dacă Milo și oamenii săi pregăteau într-adevăr o astfel de acțiune ori dacă zvonurile de acest gen erau menite doar pentru stimularea antipatiei față de Milo.

La începutul lui februarie, între 3 și 10, putea să aibă loc emiterea hotărârii Senatului care l-a înputernicit pe Pompeius să facă recrutări în toată Italia,⁸⁰ respectiv în aceeași perioadă putea să apară și acel *senatus consultum ultimum* prin care s-a ordonat introducerea „stării de necesitate”.⁸¹ Deși, potrivit lui Dio Cassius, acest *senatus consultum ultimum* ar fi avut loc în zilele care au succedat imediat morții lui Clodius,⁸² iar recrutările efectuate de Pompeius sunt plasate ceva mai târziu,⁸³ în acest punct nu există argumente pertinente pentru a contesta descrierea lui Asconius și cronologia bazată pe această relatare.⁸⁴ În jurul datei de 18 februarie, Q. Metellus Scipio a avut o ieșire violentă în Senat împotriva apărării lui Milo, care făcea referire la autoapărare,⁸⁵ și a afirmat că argumentația lui Milo era nefondată, atât în privința tuturor circumstanțelor cauzei, cât și a numărului sclavilor, respectiv al răniților și victimelor celor două părți. La sfârșitul lui februarie, Pompeius s-a întors la Roma, dar s-a instalat în vila sa din afara *pomeriului*, afirmând că acolo se simte mai în siguranță față de Milo.⁸⁶

Tot la finele lunii sau la începutul perioadei *intercalarius*, Valerius Nepos și Valerius Leo, doi veri ai lui Clodius, au solicitat în cadrul unui *actio ad exhibendum* ca Milo și soția sa, Fausta, să predea sclavii lor pentru a fi interogați în prezența lui Pompeius, în timp ce Herennius Balbus și-a anunțat pretenția în același scop referitor la sclavii lui Clodius, iar la rândul său Caelius Rufus a insistat să fie predați spre interogare sclavii lui Quintus Pompeius și cei ai lui Hypsaeus. Hortensius a argumentat că sclavii lui Milo nu pot fi predați, din moment ce stăpânul lor le-a eliberat drept răsplată pentru că i-au salvat viața. În acest moment, s-au situat ferm de partea lui Milo deja șase dintre cei mai proeminenți reprezentanți ai optimaților: Quintus Hortensius, Cicero, Marcus Marcellus, Marcus Calidius, Faustus Sulla și Marcus Porcius Cato.⁸⁷ Concomi-

77 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 13.

78 Lintott (1974): p. 72.

79 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 16. 21.

80 James S. Ruebel: *The Trial of Milo in 52 B.C.: A Chronological Study*, *Transactions of the American Philological Association*, 1979/109, p. 231–249, p. 236 și urm.

81 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 10.

82 Dio Cassius: *Historia Romana* 40, 49, 5.

83 Dio Cassius: *Historia Romana* 40, 50, 1.

84 Ruebel (1979): p. 238.

85 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 12.

86 Dio Cassius: *Historia Romana* 40, 50, 2; Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 16.

87 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 10–11.

tent, au apărut zvonuri despre alegerea lui Pompeius,⁸⁸ respectiv Caesar ca *dictatori*.⁸⁹ Cel de al treisprezecelea *interrex*, savantul în drept Servius Sulpicius Rufus, care și-a intrat în atribuții după moartea lui Clodius, începând cu cea de a douăzeci și una zi din *intercalarius*, a fost întrerupt în data de 24 prin alegerea – destul de dubitabilă din punct de vedere al dreptului public – lui Pompeius drept *consul sine collega*, ceea ce însemna deținerea funcției de unul singur,⁹⁰ act care s-a produs (cu o însemnată valoare propagandistică) la o zi după *Regifugium*, adică sărbătoarea izgonirii regilor.⁹¹ Senatul i-a conferit lui Pompeius dreptul de a-și alege *collega*, dar acest lucru se putea întâmpla doar după două luni.⁹²

În cea de a douăzeci și șasea zi a lunii *intercalarius*, Pompeius – referindu-se în mod expres la evenimentele de la Bovillae și la incendiarea Curiei – a propus Senatului înăsprirea sancțiunii de *vis* și de *ambitus*, respectiv reforma procedurii în cazul ambelor delictе, iar potrivit acestei modificări, prima dată trebuia să aibă loc audierea martorilor, urmată de acuzare, care avea două ore pentru prezentarea argumentelor, și de apărare, care dispunea de trei ore pentru acest lucru.⁹³ Milo și adepții săi au sesizat, evident, pericolul reprezentat de formarea unei *quaestio extraordinaria* și au încercat în zilele ulterioare să zădărnicească adoptarea legii, astfel că, de pildă, tribunul Caelius Rufus s-a repliat doar după ce Pompeius l-a amenințat cu forța armată.⁹⁴ În cea de a douăzeci și șaptea zi a lunii *intercalarius*, Q. Hortensius a propus, cu sprijinul lui Cicero, ca uciderea lui Clodius, incendiarea Curiei și atacul asupra casei lui Aemilius Lepidus să fie calificate drept acțiuni *contra rem publicam*,⁹⁵ pentru ca astfel să anihileze impactul legilor pompeiusiene, îndreptate împotriva lui Milo, și fapta acestuia să poată fi judecată în cadrul unei *quaestio ordinaria*.⁹⁶ Q. Fufius Calenus a solicitat ca moartea lui Clodius să fie tratată separat de celelalte evenimente,⁹⁷ propunerea însă a fost blocată prin veto de către T. Mutatius Plancius și C. Sallustius Crispus.⁹⁸ La începutul lui martie, legile pompeiusiene au fost adoptate,⁹⁹ validarea lor având loc în data de 26 martie, după ce le adoptase și adunarea populară. Între timp, Cicero s-a deplasat la Ravenna pentru a încerca – în vederea contracarării supraponderiei politice a lui Pompeius – să-l convingă pe Caesar să-și anunțe candidatura *in absentia* la demnitatea de *consulatus*.¹⁰⁰

În 15 martie Pompeius a amânat ședința senatului, afirmând că se teme de un atac armat din partea lui Milo.¹⁰¹ La ședința următoare, P. Cornificus l-a acuzat pe Milo că

88 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 14.

89 Dio Cassius: *Historia Romana* 40, 50, 3.

90 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 14; Dio Cassius: *Historia Romana* 40, 50, 4.

91 Ruebel (1979): p. 239.

92 Plutarchus: *Pompeius* 54.

93 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 15.

94 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 16.

95 Cicero: *Pro Milone* 14.

96 Lintott (1974): p. 72.

97 Cicero: *Pro Milone* 14.

98 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 20.

99 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 23.

100 Cicero: *Epistulae ad Atticum* 7, 1, 4.

101 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 16.

a venit înarmat în Senat, la care acesta și-a ridicat tunica pentru a se vedea că era neînarmat. În replică, Cicero a afirmat că toate acuzațiile aduse lui Milo sunt fabricate.¹⁰² T. Mutatius Planus, în cadrul unui *contio*, l-a chemat pe M. Aemilius Philemon, unul din libertii lui Marcus Lepidus, care a susținut că a fost capturat de Milo și ținut ca prizonier timp de două luni pentru că a fost martor la uciderea lui Clodius. Potivit lui Asconius, această afirmație – adevărată ori falsă – era potrivită pentru a genera o atmosferă potrivnică lui Milo.¹⁰³ Plancus și Q. Pompeius Rufus au chemat de asemenea un *triumvir capitalis* și l-au întrebat dacă l-a reținut pe Galata, unul din sclavii lui Milo, care a participat la uciderea lui Clodius. Acest *triumvir capitalis* a știut să răspundă doar că sclavul a fost prins ca *fugitivus* într-o *taberna* și că tribunii nu au permis să fie retrimis lui Milo. A doua zi, M. Caelius Rufus, împreună cu un alt *tribunus*, l-au dus pe sclav înapoi la Milo.¹⁰⁴ Presiunea creștea tot mai mult asupra lui Cicero pentru a-l abandona pe Milo, el însă a rezistat.¹⁰⁵

În data de 26 martie adunarea populară a adoptat cele două *lex Pompeia* – era nevoie de acest interval de timp pentru că *lex Caecilia Didia* din 98 î. Hr. prescria că între *rogatio* și *promulgatio* trebuie să treacă *trium nundinum*, iar termenul s-a scurs tocmai în acel moment.¹⁰⁶ L. Domitius Ahenobarbus a fost ales în funcția de *quaesitor* al tribunalului instituit pe baza legilor lui Pompeius.¹⁰⁷ Cei doi veri ai lui Clodius, care anterior îl acuzaseră pe Milo *de vi* pentru *ambitus*, au formulat de această dată acuzațiile pe baza noilor legi și li s-au alăturat C. Ateius și L. Cornificius; P. Fulvius Neratus l-a acuzat pe Milo *de socaliciis*.¹⁰⁸

Între 27 martie și 3 aprilie, A. Manlius Torquatus a organizat o *divinatio* pentru a alege dintre cei patru aspiranți care doreau să reprezinte acuzația de *ambitus*, fiind selectat Appius Claudius cel Bătrân, unul din verii lui Clodius, care a formulat și acuzația *vis*, coacuzatori fiind P. Valerius Leo și Cn. Domitius.¹⁰⁹ În data de 4 aprilie, reprezentanții lui Milo au apărut în fața tribunalului prezidat de M. Marcellus și au obținut ca procesul intentat pentru *ambitus* să fie amânat după procedura ce urma să se deruleze din cauza *vis*.¹¹⁰ Appius Claudius a solicitat predarea spre interogatoriu a celor cincizeci și patru de sclavi ai lui Milo, pretenție la care Milo a replicat că aceștia nu mai sunt sub stăpânirea sa; Domitius, în calitate de *quaesitor*, a dispus ca selecția sclavilor ce urmau a fi interogați să fie făcută de Claudius.¹¹¹ C. Causinius Schola a mărturisit că a fost prezent la uciderea lui Clodius, M. Marcellus a dorit să-i adreseze întrebări, dar clodienii au provocat o zarvă și tulburări atât de intense, încât Marcellus a fost nevoit

102 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 17.

103 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 18.

104 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 19.

105 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 20–22.

106 Ruebel (1979): p. 243.

107 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 23.

108 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 24.

109 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 25.

110 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 25.

111 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 25.

să-și caute refugiu pe podiumul judecătorului Domitius. Toate acestea l-au convins pe Pompeius să promită protecție armată pentru următoarele dezbateri.¹¹²

Pompeius a reușit, într-o anumită măsură, să-i controleze întrucâtva pe adepții lui Clodius pe perioada audierii martorilor. În decursul acesteia s-au clarificat aspectele privind asaltul asupra hanului, uciderea hangului și aruncarea cadavrului lui Clodius pe drum.¹¹³ M. Porcius Cato a mărturisit că M. Favonius îi spusese: Clodius a declarat în data de 15 ianuarie că Milo va fi mort în trei zile.¹¹⁴ În ziua de 6 aprilie au depus mărturie Sempronia, soacra lui Clodius și Fulvia, soția acestuia, ceea ce a atras în mare măsură atmosfera generală de partea lor.¹¹⁵ A urmat un *contio*, ținut de T. Munatius Plancus, în care a îndemnat mulțimea să nu-i permită lui Milo să se refugieze.¹¹⁶

În acest proces a avut loc poate cea mai slabă evoluție a lui Cicero din cariera sa: atât *Clodiana multitudo*, cât și armata lui Pompeius l-au conturbat, larma și strigătele de pe margine l-au blocat, i-au indus o doză de indecizie, mai mult, l-au înspăimântat și nu a reușit să rostească discursul pregătit cu *constantia* plănuită, vorbind dezlânat și în pripă.¹¹⁷ Discursul rostit era de obicei stenografiat, și această variantă, respectiv procesul-verbal conținând și vociferările puteau fi citite încă de Asconius; este deci un fapt de netăgăduit că textul *Pro Milone*, editat ulterior, nu este în totalitate identic – evident în afară de anumite suprapuneri ale ideilor cu acel *oratio* rostit în data de 8 aprilie 52.¹¹⁸ Ulterior, Cicero își amintea de această evoluție ratată cu indiferență – reală ori de fațadă, este greu de decis.¹¹⁹ Potrivit relatării lui Dio Cassius, în această zi Milo încerca să-l convingă pe Cicero să coboare din *lectica* sa doar după apariția tribunalului, pentru ca soldații și mulțimea întârâtată să nu-i provoace o creștere a tensiunii, fiind arhicunoscut că la începutul discursurilor sale avea un trac puternic.¹²⁰

Prăvăliile au rămas închise în ziua dezbaterii, iar Forumul a fost asigurat de armata lui Pompeius. Au vorbit mai întâi acuzatorii Appius Claudius, M. Antonius și P. Valerius Nepos, apoi, ca singur apărător, și-a ținut discursul Cicero. Milo a fost condamnat printr-o decizie cu treizeci și opt la treisprezece.¹²¹ În data de 8 sau 9 aprilie, Milo a fost condamnat în contumacie pentru *ambitus*.¹²² În ziua de 11 sau 12 aprilie a fost din nou condamnat pentru *vis* pe baza *lex Plautia*.¹²³ După 12 aprilie, M. Saufeius, participant la confruntarea de la Bovillae care a fost acuzat de *vis*, apărât fiind de Cicero, respectiv de Caelius Rufus, a fost achitat cu o diferență de un vot.¹²⁴ Aproximativ după 13 apr-

112 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 27.

113 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 28.

114 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 32.

115 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 28.

116 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 28.

117 Plutarchus: *Cicero* 35, 2–5.

118 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 31.

119 Cicero: *De Optimo Genere Oratorum* 10.

120 Dio Cassius: *Historia Romana* 40, 54, 2; 46, 7, 2 și urm.

121 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 29–32.

122 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 33.

123 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 33.

124 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 34.

lie, Milo a plecat în exil la Massilia.¹²⁵ După 18 aprilie, Saufeius a fost acuzat din nou pe baza *lex Plautia*, apărarea sa fiind asigurată, pe lângă M. Terentius Varro Gibba, de același Cicero –, iar decizia a fost de treizeci și doi la nouăsprezece în favoarea achitării.¹²⁶ Împotriva lui Sextus Cloelius, cel care a ordonat aducerea cadavrului lui Clodius la Curia, și din această cauză, în mod indirect era considerat instigatorul incendierii Curiei, s-a formulat acuzația în data de 22 aprilie și a fost condamnat cu o largă majoritate de voturi, dat fiind că atmosfera generală se schimbaseră din nou, fiind iarăși potrivnică gloatei adepților lui Clodius.¹²⁷

III. EXPUNEREA STĂRII DE FAPT ÎN *PRO MILONE*

M. Iunius Brutus – unul din ucigașii ulteriori ai lui Caesar, destinatarul lucrării de istorie a oratoriei semnată de Cicero, cu titlul *Brutus* – într-un discurs fictiv scris în apărarea lui Milo și editat ulterior, era de părere, dând astfel glas convingerii mai multora, că uciderea lui Clodius a însemnat un câștig uriaș pentru stat.¹²⁸ Potrivit lui Asconius, în discursul său, Cicero considera că, deși poate fi cineva condamnat din interes, în lipsa unei decizii legale sau a altor împuterniciri legale nimeni nu poate fi ucis sub pretextul interesului de stat.¹²⁹ Este evident deci că Cicero a operat schimbări nu doar în varianta discursului care ni s-a păstrat, care a suferit multe modificări în urma redactării și chiar a fost parțial rescris, având în anumite puncte o argumentație absolut nouă. Este o variantă care a fost publicată cu scopul de a se legitima și era cunoscută ca un text de publicistică politică. În el a inserat ideea că Milo ar merita mai degrabă recunoaștere, decât pedeapsă, pentru uciderea lui Clodius, având în vedere că prin aceasta a adus un serviciu imens *res publicii*.¹³⁰ Totodată, putem accepta opinia lui Lintott, potrivit căreia după compararea cu relatarea lui Asconius, celelalte argumentări ale versiunii editate și ale celei rostite a discursului ar putea să fie în mare parte congruente.¹³¹

Cicero nu putea să recurgă la altă argumentație – căci este de netăgăduit, Clodius a fost ucis de sclavii lui Milo –, din moment ce aceștia au procedat într-o situație de apărare legitimă, cum se cuvenea unor sclavi de nădejde, adică au venit în apărarea stăpânului lor.¹³² A folosit ca principal argument juridic principiul „*vim vi*”, respectiv „*arma armis repellere cuique licet*.”¹³³ Cicero enunță în mod clar, încă de la începutul discursului, că își va baza argumentația pe aceste principii, astfel: la finalul părții de *prooemium/exordium* urmează descrierea elementului juridic al cauzei (*stasis, status, quaestio, constitutio*). Modalitățile de abordare a cazului, potrivit teoriei retoricii antice

125 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 33.

126 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 34.

127 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 35. Cf. Ruebel (1979): p. 246 și urm.

128 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 30.

129 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 30.

130 Cicero: *Pro Milone* 72–83. În mod similar Lintott (1974): p. 74.

131 Lintott (1974): p. 74.

132 Cicero: *Pro Milone* 8–11. 29–31.

133 Cf. Domitius Ulpianus: *Digesta* 43, 16, 1, 27. János Zlinszky (1991): *Római büntetőjog*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, p.114 și urm.

sunt: în cazul *status coniecturalis* trebuia clarificat dacă acuzatul a comis sau nu fapta, deci chestiunea se referă la persoana făptuitorului, *status definitivus* se referă la clasificarea juridică a faptei recunoscute, iar în cazul *status generalis* sau *qualitativus* se analizează dacă fapta comisă cade sub incidența legii penale date, în timp ce în cazul *status translativus* se clarifică legea care poate fi aplicată, respectiv tribunalul competent în cauză. *Status generalis* poate fi, în general, corespondentul actualelor cauze care exclud antijuridicitatea – de exemplu apărarea legitimă, starea de necesitate etc. Alții sunt de părere că acest caz trebuia judecat din perspectiva *status generalis*, și anume pentru că uciderea lui Clodius nu este crimă, deoarece a slujit intereselor statului, deci a avut loc în mod absolut justificat. Cicero a ales altă cale, din moment ce nu a recurs nici la *deprecatio* (prin care inculpatul își recunoaște culpa și solicită grațierea, referindu-se la meritele sale anterioare), nici la *comparatio*, care-i oferea posibilitatea de a prezenta fapta ca pe un act derulat în interesul statului. În argumentația sa, recurge la *relatio criminis* și vrea să demonstreze că, de fapt,¹³⁴ Clodius intenționa să-l ucidă pe Milo, iar acesta a acționat doar din autoapărare. Totodată, se poate constata că, pornind de pe bazele juridice și politice stabile ale referirii la apărarea legitimă, nu neglijează deloc influențarea sentimentală și recurge la *comparatio*, deci fapta comisă din autoapărare de Milo este prezentată în același timp ca o consecință utilă pentru stat – dar este foarte probabil ca această constatare din urmă să nu se fi spus în discursul rostit, ci să fi apărut doar în versiunea editată.¹³⁵

Argumentația acuzării îl avantaja oarecum pe Cicero, dat fiind că cei doi Appius Claudius au argumentat spunând că Milo pregătise în mod premeditat o capcană lui Clodius pentru a-l ucide, afirmație pe care Cicero, evident, putea s-o dezminț în mod facil.¹³⁶ Scopul primordial al tribunalului instituit de Pompeius nu putea fi, în mod evident, pedepsirea sclavilor care s-au implicat în confruntarea de pe Via Apia, respectiv a libertilor din cadrul suitei lui Milo și Clodius, ci a instigatorilor, deci sancționarea lui Milo, căci nu el l-a ucis cu propria-i mână pe Clodius. În acest sens, au preluat bine-cunoscutul criteriu „*dolo malo*” din *edictum praetorian*,¹³⁷ printre expresiile uzitate de *quaestiones de vi*.¹³⁸ Pentru diferențierea crimei comise cu premeditare de cea comisă din neglijență s-a folosit de acest criteriu „*dolo*”, deja și în definiția de *par(r)icida* atribuită lui Numa Pompilius.¹³⁹ În același timp, *lex Cornelia de sicariis et veneficis* a dispus sancționarea portului de arme letale ori a portului de arme cu intenția de a ucide.¹⁴⁰ Ținând cont de aceste aspecte, putem presupune cu temei adecvat că *lex Pompeia de vi*, pe baza căreia s-a declanșat procedura împotriva lui Milo, a conținut și ea acest

134 Referitor la *retorsio criminis* vezi Cicero: *De inventione* 2, 78 și urm.

135 Andrew W. Lintott (1968): *Violence in Republican Rome*, Oxford University Press, Oxford, p. 23.

136 Cicero: *Pro Milone* 46 și urm.

137 Cf. Cicero: *Pro Tullio* 7. 24.

138 Domitius Ulpianus: *Digesta* 48, 6. 10 pr.-1.

139 Sex. Pompeius Festus: *De verborum significatione* 247. *si qui hominem liberum sciens morti duit, paricidas esto*.

140 D. J. Cloud: *Parricidium: from the lex Numae to the lex Pompeia de parricidiis*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 88, 1971, p. 1–66, p. 1 și urm.; Wolfgang Kunkel (1962): *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, München, p. 65 și urm.

criteriu, „*dolo (malo)*”, și în funcție de acesta, acuzatorii au dorit să demonstreze caracterul premeditat și pregătit al actului, argument care putea fi demontat cu ușurință de Cicero.¹⁴¹

În acest context, Cicero, reflectând asupra expresiilor utilizate de acuzare, folosește în mod repetat expresiile „*insidiae*” și „*insidiator*”,¹⁴² însă se străduie să combată ideea că atât Milo, cât și Clodius ar fi planificat premeditat crima, și a accentuat faptul că planul uciderii s-a format unilateral în mintea lui Clodius și a devenit o hotărâre.¹⁴³ Se referă în mod convingător la posibilitatea oferită de *ius naturale*, potrivit căreia uciderea *insidiatorului* ofensiv nu este considerată un act ilegal.¹⁴⁴ Cicero încearcă să întrebuițeze în folosul său, respectiv al clientului său, circumstanța potrivit căreia Senatul a considerat că cele întâmplate pe Via Appia sunt acte antistatale: s-a străduit să demonstreze că incidentul a fost condamnat aparent de Senat, dar practic acesta chiar l-a aprobat.¹⁴⁵ În partea de *narratio*, oratorul nu face referire doar la apărarea legitimă, ci accentuează faptul că sclavii nu l-au ucis pe Clodius la indicația lui Milo.¹⁴⁶ Descrierea situației de apărare legitimă demonstrează o înrudită evidentă cu pasajul respectiv din *Pro Sestio*, în care fapta lui Sestius este prezentată de orator ca singurul mod de apărare împotriva lui Clodius.¹⁴⁷ Cicero va omite elegant – cel puțin potrivit variantei discursului care ni s-a păstrat – momentul cel mai delicat privitor la Milo, și anume, asediul hanului, secvență pe care nici măcar cel mai genial orator nu ar fi putut-o prezenta drept consecință sau manifestare a apărării legitime.

După rostirea discursurilor, atât acuzarea, cât și apărarea au refuzat, respectiv au exclus dintre membrii acelei *quaestio* cinci senatori, cinci cavaleri și cinci *tribunus aeriarii*,¹⁴⁸ astfel că au putut vota în total cincizeci și unu de jurați. Potrivit lui Asconius, doisprezece senatori, treisprezece cavaleri și treisprezece *tribunus aeriarii* au votat pentru vinovăția lui Milo, respectiv șase senatori, patru cavaleri și trei *tribunus aeriarii* pentru nevinovăția sa. În continuare, aflăm tot de la Asconius că, potrivit unora, Marcus Porcius Cato a votat și el cu toată siguranța pentru achitarea inculpatului, căci a afirmat în mod repetat că moartea lui Clodius a reprezentat o mare ușurare pentru *res publica*.¹⁴⁹ În zilele de după proces, Milo a plecat în exil voluntar la Massilia.

Averea lui Milo a fost scoasă la licitație la o valoare de 24 de ori mai mică decât cea reală.¹⁵⁰ Nu putem afirma cu siguranță dacă licitația a avut loc ca pedeapsă adițională a judecății, deci prin *sectores* al statului sau doar în urma datoriilor acumulate, în cadrul unei proceduri obișnuite de faliment, la inițiativa creditorilor, având în vedere

141 Lintott (1974): p. 75.

142 Cicero: *Pro Milone* 10. 11. 14. 23. 28. 30. 31.

143 Cicero: *Pro Milone* 23. 31 și urm.

144 Cicero: *Pro Milone* 7–11.

145 Cicero: *Pro Milone* 12–14.

146 Cicero: *Pro Milone* 28–29.

147 Cicero: *Pro P. Sestio oratio* 88 și urm.

148 Pe baza *lex Aurelia de iudiciis* adoptată în anul 70, o *quaestio* se compunea din aceste trei ordine în proporție de câte o treime.

149 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 32.

150 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 33.

plecarea în *exilium* a datornicului.¹⁵¹ Argumentele de mai jos susțin prima variantă. Potrivit legilor lui Sulla, *publicatio bonorum* nu se lega drept pedeapsă de exilul clasic (*aquae et igni interdictio*), și foarte probabil această situație nu s-a modificat până la legislația caesariană, care a agravat pedeapsa omuciderii cu confiscarea averii ca pedeapsă adițională.¹⁵² Din acest punct de vedere, *perduellio* era considerat a fi o excepție, pentru că cel mai des se decidea confiscarea totală a averii ca pedeapsă adițională.¹⁵³ *Lex Plautia de vi* presupunea exilul,¹⁵⁴ în schimb *lex Pompeia de vi*, pe baza căreia s-a derulat procedura împotriva lui Milo, a formulat o sancțiune mai aspră, nespecificată; aceasta putea însemna chiar și confiscarea averii, iar circumstanțele cazului și corespundența ciceroniană¹⁵⁵ ne permit să presupunem cu o anumită probabilitate că acea confiscare a averii lui Milo nu a servit drept satisfacere pentru pretențiile de drept privat, ci a survenit ca pedeapsă adițională exilului.¹⁵⁶

IV. VARIANTA PUBLICATĂ A DISCURSULUI *PRO MILONE* – CAUZELE PUBLICĂRII

Merită să acordăm o anumită atenție cauzelor pentru care Cicero a publicat varianta rescrisă și altfel redactată a discursului *Pro Milone*. Decizia este cu atât mai remarcabilă cu cât Cicero nu obișnuia să-și publice vreun *oratio* susținut în procese pierdute.¹⁵⁷ Poate nu este de prisos să trecem în revistă șirul pledoariilor mai importante care ni s-au păstrat, discursuri rostite în procese câștigate: *Pro Roscio Amerino* (în anul 80 î. Hr.), *Pro Cluentio* (66 î. Hr.), *Pro Murena* (63 î. Hr.), *Pro Sulla* (62 î. Hr.), *Pro Archia poeta* (62 î. Hr.), *Pro Flacco* (59 î. Hr.), *Pro Sestio* (56 î. Hr.), *Pro Caelio* (56 î. Hr.), *Pro Balbo* (56 î. Hr.), *Pro Plancio* (54 î. Hr.), *Pro Scauro* (54 î. Hr.), *Pro Rabirio Postumo* (53 î. Hr.) și *Pro Ligario* (46 î. Hr.) sunt pledoarii pe baza cărora clienții lui Cicero au fost achitați. Rezultatul de pe urma discursurilor *Pro Roscio comoedo* (probabil în anul 76 î. Hr.), *Pro Fonteio* (69 î. Hr.) nu ne este cunoscut, iar dezbaterea în cazul *Pro Rabirio perduellionis* (63 î. Hr.) a fost întreruptă.¹⁵⁸ *Pro Milone* constituie o excepție în acest sens: inculpatul a fost condamnat, Cicero însă a publicat versiunea prelucrată a discursului. Dintre pledoariile perdante, în afară de *Pro Milone*, a fost publicată *Pro Valero*, rostită în perioada dintre 80 și 70 î. Hr., care între timp s-a pierdut. Pledoariile fără succes, ținute în apărarea lui Scamander (74 î. Hr.), a lui Antonius (59 î. Hr.), Cispus (56 î. Hr.), L. Caninius Gallus (55

151 Exemplu pentru cazul ulterior din *corpusul* ciceronian Cicero: *Pro Quintio* 60.

152 Cf. Suetonius: *Caesar* 42, 3. Referitor la această chestiune, vezi Theodor Mommsen (1899): *Römisches strafrecht*, Duncker & Humblot, Leipzig, p. 1005 și urm.; Cloud (1971): p. 60 și urm.

153 Livius: *Ab Urbe Condita* 25, 4, 9; 29, 19, 5; Cicero: *Pro Rabirio Perduellionis* Reo16; Cicero: *In Catilinam* 4, 8, 10; Cicero: *De Domo Sua* 44; *Planc.* 97; Plutarchus: *Caius Gracchus* 17.

154 Cicero: *Pro Sulla* 89; Cicero: *Pro P. Sestio oratio* 146.

155 Cicero: *Epistulae ad Atticum* 5, 8, 2; 6, 4, 3; 6, 5, 2.

156 Lintott (1974): p. 77 și urm.

157 Jane W. Crawford (1984): *M. Tullius Cicero: The Lost and Unpublished Orations. Hypomnemata. Untersuchungen zur Antike und zu Ihrem Nachleben* 80, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, p.15.

158 Aislinn Melchior: *Twinning Fortunes and the Publication of Cicero's Pro Milone*, *Classical Philology*, 2008/3, p. 282–297, p. 283.

î. Hr.), Gabinius (54 î. Hr.) și a lui Scaurus (52 î. Hr.) nu au fost publicate de Cicero, prin urmare nu ni s-au păstrat. Aceeași soartă a avut și pledoaria susținută în favoarea lui Manilius în anul 65 î. Hr., al cărei rezultat nu ne este cunoscut. În deceniul care a precedat procesul Milo, Cicero a pledat doar în cazuri câștigate, în acest sens *Pro Milone*, precum și faptul publicării, reprezintă o excepție.¹⁵⁹

Stroh explică publicarea textului *Pro Milone* prin cauze pedagogice, adică presupune că Cicero ar fi intenționat să ofere un *exemplum* pentru retorii tineri.¹⁶⁰ Totodată, nu avea prea multă noimă ca Cicero să prezinte drept exemplu în fața învățăcelilor un discurs al unui proces pierdut, cel mult s-ar putea imagina ca explicație faptul că prin varianta prelucrată a dorit să demonstreze ce fel de discurs ar fi trebuit să țină pentru a câștiga procesul. Însă chiar și un *Pro Milone* prelucrat – dacă ar fi satisfăcut exigențele lui Cicero, ca artist al oratoriei – documenta în fața publicului eșecul politicianului Cicero. Ținând cont de cele expuse, publicarea discursului *Pro Milone* putea să aibă în primul rând – ca și în cazul celei de a doua *Philippica* – cauze politice.¹⁶¹

V. MOTIVUL UCIDERII TIRANULUI, CA O DEZVOLTARE A APĂRĂRII LEGITIME

În cele ce urmează, merită să analizăm cum apare motivul uciderii tiranului în discursul susținut în apărarea lui Milo, mai exact în varianta editată ce ni s-a păstrat, și în ce fel se va reflecta și va fi dezvoltat mai amplu în lucrările filosofice ulterioare ale lui Cicero. Trebuie să stabilim din capul locului că armonizarea aplicării legitime a apărării *dignitas* cu *vis* – adică uciderea tiranului ca și categorii de drept comun și de filosofie de stat – s-a integrat în filosofia ciceroniană doar după pledoaria eșuată ținută în favoarea lui Milo și prin publicarea versiunii rescrise și redactate.¹⁶²

Este absolut evidentă legătura dintre portretul tiranului din *De re publica*,¹⁶³ respectiv formularea pretenției de scoatere a tiranului din viața publică¹⁶⁴ și imaginea „Milo ca *tyrannoktonos*.”¹⁶⁵ Potrivit acestei abordări, tirania nu se ivește prin ocuparea vreunui serviciu, a unei funcții ori demnități; tiranul poartă în sinea sa chintesența tiraniei, orientată spre un singur scop: spre *dominatio* asupra concetățenilor, iar în final spre acapararea *regnumului*.¹⁶⁶ Astfel că, acel *civis* care va scăpa statul de ciuma tira-

159 Melchior (2008): p. 284.

160 Wilfried Stroh (1975): *Taxis und Taktik. Die advokatische Dispositionskunst in Ciceros Gerichtsreden*, Teubner, Stuttgart, p. 51 și urm.

161 Melchior (2008): p. 284.

162 Mark Edward Clark, James S. Ruebel: Philosophy and Rhetoric in Cicero's *Pro Milone*, *Rheinisches Museum*, 1985/1, p. 57–72, p. 72; Melchior (2008): p. 283.

163 Cicero: *De Re Publica* 2, 47.

164 Cicero: *De Re Publica* 2, 51.

165 Pentru tratarea mai amplă a acestui subiect, vezi Karl Büchner (1962): Der Tyrann und sein Gegenbild in Ciceros 'Staat', in *Studien zur römischen Literatur, II.*, Steiner, Wiesbaden, p. 116–147; Richard Heinze: Ciceros 'Staat' als politische Tendenzschrift, *Hermes*, 1924/1, p. 73–94, p. 73 și urm.

166 Büchner (1962): p. 121. Referitor la opoziția dintre *regnum* și *libertas*, vezi Meyer (1964): p. 345.

niei nu este altceva decât *tutor et procurator rei publicae*, adică lecuitorul comunității. În *Pro Milone* contrastul devine strident și clar: Clodius apare ca *tyrannus*,¹⁶⁷ moartea sa ca suprimarea tiranului,¹⁶⁸ Milo în postura de *conservator populi*, iar prin uciderea lui Clodius se înfățișează drept *tutor et procurator rei publicae*.¹⁶⁹ Ca exemplu istoric al unui *tyrannus*, Cicero îi menționează de nenumărate ori pe Tarquinius Superbus, Sp. Maelius și Ti. Gracchus,¹⁷⁰ iar din trecutul apropiat, pe Verres.¹⁷¹ Adversarii politici ai lui Cicero l-au numit de mai multe ori *tyrannus* pe Cicero însuși.¹⁷²

Teoria lui Cicero privind suprimarea tiranului se bazează fundamental pe filosofia stoică,¹⁷³ totodată este important să evidențiem faptul că această teorie nu este transformarea filosofică directă a principiului „*vim vi repellere licet*”, principiu care a stat la fundamentarea juridică a apărării în *Pro Sestio* și în *Pro Milone*.¹⁷⁴ Elementul stoic al motivului uciderii tiranului poate fi surprins cel mai clar, mai mult, este exprimat chiar de Cicero în cea de a treia carte a *De officiis*, scrisă în anul 44 î. Hr.¹⁷⁵ Aici, autorul declară că elementul suprimării tiranului¹⁷⁶ se armonizează cu filosofia stoică,¹⁷⁷ ceea ce corespunde și cu *naturalis ratio*,¹⁷⁸ deci este concluzia reflecției etice.¹⁷⁹ Având în vedere că un *tyrannus* distruge comunitatea umană și se plasează în afara legilor conviețuirii,¹⁸⁰ aceste reguli nu sunt obligatorii față de el.¹⁸¹ Acest principiu este extins de Cicero într-un cerc mai larg, mai exact îl armonizează cu normele *ius naturale*, ale *ius gentium*, ale *ius divinum* și cu cele ale *ius humanum*.¹⁸² Înțeleptul stoic acționează în armonie cu legile naturii atunci când îl scoate pe tiran din societate, imitând eforturile lui Hercule depuse în interesul omenirii.¹⁸³

Teza filosofiei moralei stoice este transformată de Cicero în gândirea juridică a romanilor și în sistemul lor de concepte.¹⁸⁴ Argumentația sa își atinge apogeul în momentul în care transferă dreptul suprimării tiranului în imperativul etico-juridic: asumarea comunității cu tiranul este exclusă, el trebuie exclus și îndepărtat din comunitatea umană, căci nu este altceva decât o fiară cu chip de om.¹⁸⁵ Cazul lui Phalaris constituie exemplul preferat al lui Cicero, prin care demonstrează că omorul nu este

167 Cicero: *Pro Milone* 35.

168 Cicero: *Pro Milone* 80. 83. 89.

169 Cicero: *Pro Milone* 80. Cf. Büchner (1962): p. 138 și urm.

170 Cf. Clark, Ruebel (1985): p. 59; Lintott (1968): p. 55 și urm.

171 Cicero: *In Verrem* 2, 3, 20.

172 Cicero: *In VatiniVM testem* 23; Cicero: *Pro P. Sestio oratio* 109.

173 Max Pohlenz (1964): *Die Stoa, I.*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, p. 139, 185, 313.

174 Clark, Ruebel (1985): p. 59.

175 Cicero: *De Officiis* 3, 19–32.

176 Cicero: *De Officiis* 3, 32.

177 Cicero: *De Officiis* 3, 20.

178 Cicero: *De Officiis* 3, 23.

179 Cicero: *De Officiis* 3, 14. 19.

180 Cicero: *De Officiis* 3, 21.

181 Cicero: *De Officiis* 3, 32.

182 Cicero: *De Officiis* 3, 23.

183 Cicero: *De Officiis* 3, 23. 25.

184 Clark, Ruebel (1985): p. 61.

185 Cicero: *De Officiis* 3, 32.

doar o faptă cinstită din punct de vedere etic, ci eliminarea tiranului din comunitate (*feritas et immanitas beluae segreganda est*) este de-a dreptul o îndatorire morală (*honestum necare*). Ideea rimează de asemenea cu identificarea lui *tyrannus* cu *belua*, relație prezentă și în filosofia stoică, ceea ce primește o formulare clară și în *De re publica*,¹⁸⁶ în sensul că *tyrannus* este considerat ca fiind cel mai dăunător animal, cea mai urâtă ființă subumană, atât de oameni, cât și de zei, adică viețuiește doar *in figura hominis*.¹⁸⁷ Principalele atribute ale tiranului pot fi descrise deci prin următoarele noțiuni: *nulla societas, belua, genus pestiferum, exul, contra leges, contra naturam*; adică, o ființă aparținând unei forme de viață subumană, iar uciderea sa nu poate însemna o culpă morală, ca și răpunerea oricărui alt animal dăunător.¹⁸⁸

Acest raționament și asemenea imagini pot fi foarte bine surprinse în *Pro Milone*. Cicero dedică două *paragraphusuri* desfrâurilor sexuale ale lui Clodius,¹⁸⁹ trei paragrafe culpelor sale religioase¹⁹⁰ și evidențiază delictele sale comise împotriva dreptului natural și a celui pozitiv.¹⁹¹ Toate acestea constituie o bază solidă pentru imaginea de fiară a lui Clodius: plasa legii care servește capturării lui Clodius, cel care râvnește spre *regnum*,¹⁹² dar din care a scăpat de mai multe ori, respectiv zugrăvirea fiarei ascunse în întuneric ne trimite la ideea existenței unui animal sălbatic.¹⁹³ În *corpusul* ciceronian, toposul fiarei apare în mod repetat atât la caracterizarea lui Clodius,¹⁹⁴ cât și la cea a lui Antonius.¹⁹⁵ Clodius nu era deci altceva decât un *belua*,¹⁹⁶ care a răscolit ordinea *societasului* roman și care a provocat spaima cetățenilor de nădejde – printre care și Cicero, respectiv Pompeius –, cel care a încercat să dobândească *dominatio* prin răscolirea legilor (*legibus Clodianis*), așa cum procedează orice tiran,¹⁹⁷ iar legilor care încălcau legea, mai exact *lex Clodia de capite civium*, chiar Cicero însuși aproape că i-a căzut victimă în anul 58 î. Hr.

În momentul în care Cicero se referă în apărarea lui Milo la circumstanța care exclude injustețea apărării legitime,¹⁹⁸ își susține, pe de o parte, argumentația prin terminologia pasajelor relevante din *lex Cornelia de sicariis*,¹⁹⁹ pe de altă parte, face trimiteri la dreptul necodificat, la cel natural, în efortul de a justifica fapta lui Milo; căci dacă asasinul, agresorul, inamicul amenință cu arma viața cuiva, acesta se poate folosi de orice mijloc în apărarea vieții sale.²⁰⁰ În decursul uciderii *insidiatorului*, adică a lui

186 Cicero: *De Re Publica* 2, 48.

187 Clark, Ruebel (1985): p. 61.

188 Clark, Ruebel (1985): p. 62.

189 Cicero: *Pro Milone* 55–56.

190 Cicero: *Pro Milone* 85–87.

191 Cicero: *Pro Milone* 44. 73. și urm.

192 Cicero: *Pro Milone* 43. 76–78.

193 Cicero: *Pro Milone* 40–41.

194 Cicero: *Pro P. Sestio oratio* 16; Cicero: *Pro Milone* 40. 85; Cicero: *De haruspicum responso* 5.

195 Cicero: *Philippicae in Marcum Antonium* 3, 28; 4, 12; 7, 27.

196 Cicero: *Pro Milone* 37–39.

197 Cicero: *Pro Milone* 89. Cf. Cicero: *De Domo Sua* 43 și urm.; Cicero: *In Pisonem* 58.

198 Cicero: *Pro Milone* 10–11.

199 R Cahen.: Examen de quelques passages du *Pro Milone*, *Revue des Etudes Anciennes*, volumul 25, 1923, p. 119–138, p. 122 și urm.

200 Cicero: *Pro Milone* 10. *haec ... non scripta, sed nata lex, quam ... ex natura ipsa adripiimus*.

Clodius, Milo a urmat deci legea naturii, din moment ce vigoarea legii pozitive nu este valabilă în asemenea situații, dat fiind că, între arme, legile sunt mute, iar asasinul poate fi ucis în mod legitim.²⁰¹ Cicero extinde cercul apărării legitime – apelând printre altele la principiile de bază ale eticii stoice: oamenilor educați le permite mintea lucidă să respingă cu orice mijloace orice atac violent, reacția triburilor barbare poate fi permisă la nevoie; fiecărui popor îi dă voie cutuma, iar animalelor sălbatice le-a permis natura să procedeze astfel.²⁰²

Oratorul însă nu se limitează la demonstrarea legitimității faptei lui Milo: uciderea lui Clodius nu doar că nu ar merita o pedeapsă, ci dimpotrivă, ar fi demnă de laudă, căci a adus un serviciu imens, s-ar putea spune altruist pentru *res publica*, așa cum – potrivit lui Cicero – orice faptă a sa a fost motivată de angajamentul față de binele comun.²⁰³ În acest spirit se exprimă și Milo în textul lui Cicero, dorind cetățenilor și statului o viață liniștită chiar și cu prețul exilării sale.²⁰⁴ Raționamentul, respectiv măreția faptei lui Milo sunt ridicate într-o sferă divino-cosmică, și Cicero adoptă o tonalitate care va fi menționată ulterior în *Somnium Scipionis*, cu ocazia elogierii meritelor bărbaților care au trudit în favoarea interesului public.²⁰⁵ Astfel, conferă o dimensiune nouă interpretării principiului „*vim vi repellere*”, din moment ce face diferența între două feluri de *vis*: violența primejdioasă aplicată de Clodius și forța care garantează supraviețuirea Romei, forța care a acționat prin intermediul lui Milo, însăși *providentia* implicându-se în mod salvator în soarta statului.²⁰⁶ În acest sens, clientul său nu mai este un înfăptuitor de sine stătător, ci doar cel care îndeplinește predicția lui Cicero făcută în anul 57 î. Hr., potrivit căreia Milo îl va ucide pe Clodius,²⁰⁷ deci este instrumentul *providentiei*, căci voia divină, destinul l-a lăsat în viață pe Clodius ca să-și poată primi pedeapsa într-un loc anume într-un moment și în circumstanțe date, prin mâna lui Milo.²⁰⁸

Toate acestea vor reverbera în paragrafele referitoare la această temă ale lucrării *De officiis*. *Providentia*, care este forma de apariție a *fatum*ului stoic,²⁰⁹ adică a ceea ce se poate denumi prin *heimarmenē*, se manifestă prin *sapiens*, care, pe baza *naturae ratio* nu are doar dreptul, dar și obligația să-l ucidă pe *tyrannus*, distrugătorul *coniunctio civium*.²¹⁰ Milo, în această accepțiune, nu este deci altceva decât manifestarea arhetipului unui *sapiens* stoic care, recunoscând *naturae ratio*, a dus la îndeplinire porunca emisă de *heimarmenē* și a eliberat statul de molima otrăvitoare. Justiția și legea, adică

201 Cicero: *Pro Milone* 11. *silent enim leges inter arma*; cf. Cicero: *Pro P. Sestio oratio* 86; Cicero: *De legibus* 1, 19; 2, 8, 11; Cicero: *De finibus bonorum et malorum* 4, 25.

202 Cicero: *Pro Milone* 30.

203 Cicero: *Pro Milone* 6.

204 Cicero: *Pro Milone* 93.

205 Cicero: *De Re Publica* 6, 13 și urm.

206 Cicero: *Pro Milone* 83–84. Cf. Büchner (1964): p. 276; Clark, Ruebel (1985): p. 67.

207 Cicero: *Epistulae ad Atticum* 4, 5.

208 Cicero: *Pro Milone* 86.

209 Referitor la alte aspecte ale noțiunii de *fatum*, vezi Walter Pötscher (1978): *Das römische fatum – Begriff und Verwendung*, in: Hildegard Temporini, Wolfgang Haase. (ed), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II. 16. 1*, De Gruyter, Berlin–New York, p. 393–424.

210 Cicero: *De Officiis* 3, 23.

puterea de stat, nu au fost în stare să înfrâneze primejdia întruchipată de Clodius,²¹¹ ordinea juridică a statului nu putea să-i asigure mijloacele corespunzătoare lui Milo pentru a se afirma în postura răzbunătorului.²¹²

Aflăm de la Asconius că există diferențe notabile între pledoaria rostită în favoarea lui Milo și discursul editat și că Cicero a refuzat înainte de susținerea discursului propunerea lui Brutus de a se referi în apărarea lui Milo la legitimitatea suprimării tiranului.²¹³ Faptul că discursul său nu și-a atins scopul, adică nu a reușit să obțină achitarea lui Milo, pesemne l-a determinat pe orator să modifice tactica argumentației în versiunea rescrisă a *Pro Milone*, text care a fost distribuit și ca manifest politic.²¹⁴ Este de presupus că înainte de rostirea discursului, Cicero nu a dat curs argumentației lui Brutus, deoarece în anul 64 î. Hr. el însuși a decis executarea mai multor complotiști fără a fi judecați, și-a asumat și apărarea lui Rabirius acuzat de *perduellio*, diferența dintre aceste cazuri și cel al lui Milo constând în faptul că în cel din urmă caz nu avea și sprijinul *senatus consultum ultimum*.²¹⁵ În anul 57 î. Hr., și Cicero nutrea speranța că Clodius va fi ucis, rememorând exemplul lui Scipio Nasica, cel care l-a răpus pe *tyrannus*ul Ti. Gracchus, dar în acel moment încă nu se situase deasupra limitelor dreptului pozitiv.²¹⁶ În discursul rostit s-a străduit să uziteze de sistemul argumentativ al dreptului pozitiv și evita să recurgă la recuzita de legitimare a filosofiei stoice – dar, efortul său nu a avut succes. Ulterior, în versiunea publicată a format o structură ideatică profundă, raportată la sistemul de argumente ale stoicilor, dezvoltată în privința suprimării tiranului în *De re publica*, *De finibus bonorum et malorum*, *Tusculanae disputationes* – în care dialogul se derulează tocmai în perioada procesului lui Milo – și în *De officiis*. Pledoaria stilizată într-o scriere de filosofie de stat, care evidențiază altruismul și abnegația lui Milo și care ni-l prezintă pe ca un exemplu al înțeleptului stoic, a destinat-o drept *consolatio* pentru exilatul Milo.²¹⁷

În cele ce urmează, merită să urmărim raționamentul lui Aislinn Melchior, care demonstrează într-o manieră convingătoare că în varianta lui *Pro Milone*, în versiunea care ni s-a păstrat, Cicero își exercită consecvent tendința de a compara clientul său și faptele îndeplinite în favoarea *res publica* cu meritele proprii obținute în decursul reprimării complotului condus de Catalina, respectiv tendința de a se identifica cu persoana lui Milo. Gestul urmărea un anumit scop politic: acela de a impulsiona prin publicarea acestui *oratio* revenirea/rechemarea lui Milo din exil, oferind posibilitatea revenirii din exilul ilegal prin exemplul propriu.²¹⁸

Punctele-cheie ale identificării celor două personaje, Cicero și Milo sunt următoarele: ambii au făcut un serviciu nobil statului, din moment ce au scăpat comunitatea de un tiran, dar mulțimea ingrată i-a constrâns să aleagă calea exilului. Aceste asemănări ar trebui să ducă la o consecință logică: dacă Cicero a reușit să revină triumfător din

211 Cicero: *Pro Milone* 77.

212 Cicero: *Pro Milone* 88.

213 Asconius: *Commentarius in Cic. Mil.* 30.

214 Clark, Ruebel (1985): p. 69.

215 Cf. Ungern-Sternberg von Purkel, Jurgen Baron (1970): *Spatrepublikanisches Notstandsrecht*, C.H. Beck, München, p. 12 și urm.

216 Cicero: *De Domo Sua* 91; Cicero: *Epistulae ad Atticum* 4, 3.

217 Clark, Ruebel (1985): p. 72.

218 Melchior (2008): p. 285 și urm.

exil, atunci și Milo trebuie să se întoarcă acasă. Inamicul lui Cicero și cel al lui Milo întruchiează același principiu: în decursul identificării, Cicero îl prezintă pe Clodius ca pe un al doilea Catilina, dar această imagine nu apare prima oară în *Pro Milone* – după întoarcerea din exil întâlnim frecvent această identificare, cum ar fi de exemplu în *De domo sua*, unde Clodius apare ca *felix Catilina*.²¹⁹ Identificarea Clodius–Catilina apare în *Pro Milone* mai degrabă prin aplicarea unor anumite *appositii* și nu e marcată nominal. Pentru a observa acest aspect, trebuie să se compare expresiile folosite în *Pro Milone* cu cele din discursurile rostite împotriva lui Catilina. Caracteristicile principale ale lui Catilina și cele ale complotiștilor sunt *furor*²²⁰ și *audacia*,²²¹ ei înșiși apărând ca *latro*,²²² *insidiator*²²³ și *par(r)icida*.²²⁴ Pentru Clodius și adepții săi, este valabil același *furor*²²⁵ și *audacia*,²²⁶ calificări precum *latro*,²²⁷ *insidiator*²²⁸ și *par(r)icida* se regăsesc la fel.²²⁹ Identificarea Catilina–Clodius se desfășoară cel mai plenar în momentul în care oratorul vorbește despre cauzele propriului său exil,²³⁰ și legat de acestea, îl caracterizează pe Clodius drept un „succesor” al lui Catilina, cel care a răscolit statul.

În concordanță cu acest context, Cicero se identifică cu rolul lui Milo, ambii înfățișându-se ca exponenții arhetipici ai patriotismului veritabil. Ei au salvat statul, în cazul lui Milo prin uciderea tiranului, deci al lui Clodius, iar în cazul lui Cicero prin alungarea lui Catilina și executarea complotiștilor, iar aceste fapte i-au calificat în postura de patrioți. Cei doi au procedat precum marii bărbați ai vremurilor trecute: C. Servilius Ahala, cel care l-a ucis pe Spurius Maelius, Publius Scipio Nasica care i-a curmat viața lui Tiberius Gracchus, Lucius Opimius, cel care s-a folosit de posibilitățile oferite de *senatus consultum ultimum* și l-a executat pe Caius Gracchus, și Caius Marius, cel care l-a anihilat pe L. Saturninus.²³¹ În primul discurs contra lui Catilina, oratorul citează exact exemplele acelorași bărbați, în momentul în care urgencează anihilarea lui Catilina.²³² Având în vedere faptul că în timpul publicării *Pro Milone* discursurile

219 Cicero: *De Domo Sua* 72.

220 În legătură cu Catilina: Cicero: *In Catilinam* 1, 1. 2. 15. 23; în legătură cu complotiștii Cicero: *In Catilinam* 1, 31; 2, 19. 25; 3, 4; 4, 12.

221 În legătură cu Catilina: Cicero: *In Catilinam* 1, 1. 4. 7; 2, 3. 10; legat de complotiști: Cicero: *In Catilinam* 2, 10; 3, 27.

222 În legătură cu Catilina: Cicero: *In Catilinam* 1, 23. 31; 2, 16; legat de complotiști: Cicero: *In Catilinam* 1, 33; 2, 7. 22.

223 În legătură cu Catilina: Cicero: *In Catilinam* 1, 11. 32; 2, 6; legat de complotiști: Cicero: *In Catilinam* 2, 10.

224 În legătură cu Catilina: Cicero: *In Catilinam* 1, 17. 29; legat de complotiști: Cicero: *In Catilinam* 1, 33; 2, 7. 22.

225 În legătură cu Clodius: Cicero: *Pro Milone* 3. 27. 32. 35. 77; legat de adepții lui Clodius: Cicero: *Pro Milone* 34.

226 În legătură cu Clodius: Cicero: *Pro Milone* 6. 30. 32.

227 În legătură cu Clodius: Cicero: *Pro Milone* 17. 18. 55.

228 În legătură cu Clodius: Cicero: *Pro Milone* 6. 10. 11. 14. 27. 30. 54; legat de adepții lui Clodius: Cicero: *Pro Milone* 19.

229 În legătură cu Clodius: Cicero: *Pro Milone* 18. 86.

230 Cicero: *Pro Milone* 36–37.

231 Cicero: *Pro Milone* 82.

232 Cicero: *In Catilinam* 1, 3–4.

ținute împotriva lui Catilina constituiau *exemplum* de memorat pentru pregătirea oratoricească, Cicero putea miza cu siguranță pe faptul că cititorii pledoariei vor recunoaște reminiscența surprinsă în această enumerare, și de aici vor trage consecințele necesare în privința paralelelor dintre rolurile lui Milo și Cicero.²³³

Figura lui Spurius Maelius și cea a lui Tiberius Gracchus vor reveni în cel de al doilea *sermocinatio* din *Pro Milone*, adică în pasajul în care oratorul îl invocă pe Milo ca pe un vorbitor fictiv,²³⁴ fapt care, raportat la pasajul cuvenit din cea de a patra *Catilinaria*, poate fi interpretat ca o anumită reminiscență: fragmentul în care Cicero explică faptul că Catalina este mai periculos la adresa statului decât toate elementele subversive anterioare, cei doi Cracchus și L. Saturninus.²³⁵ Prin acest procedeu, oratorul ne dă de înțeles fără echivoc că pericolul reprezentat de Clodius, cel anihilat de Milo, este de asemenea mai mare decât amenințările anterioare și poate fi asemuit doar cu pericolul reprezentat de Catilina la adresa *res publica*. Așa cum și Cicero se denumeste a fi *conservator civium*, și Milo la rândul său devine *conservator populi*.²³⁶ În momentul în care îl citează pe Milo, împrumutându-i expresia conform căreia a parat pumnalul lui Clodius ținut de grumazul cetățenilor,²³⁷ putem identifica o *allusio* fermă la pasajul din cea de a treia *Catilinaria*, unde Cicero spune același lucru despre sine în legătură cu armele lui Catilina.²³⁸ O altă paralelă între Cicero și Milo o reprezintă faptul că ambii au salvat statul și pacea cetățenilor prin riscarea propriilor vieți.²³⁹ (Totodată, oratorul va beneficia și din alte perspective de identificarea cu Milo: contrapune curajul acestuia cu propria-i frică,²⁴⁰ iar obrazul și privirea ca de marmură a lui Milo, cu lacrimile sale proprii.²⁴¹)

Identificarea cu Milo comportă în același timp o altă posibilitate tentantă: în persoana lui Milo care îl ucide pe Clodius putea să triumfe și el asupra dușmanului ancestral.²⁴² Chiar dacă nu deținem nicio dovadă directă privind intenția lui Cicero de a obține prin publicarea discursului rechemarea lui Milo din exil, aceste paralele și identificări ne permit să presupunem acest lucru.²⁴³

În momentul în care Cicero i-a trimis ulterior lui Milo un exemplar al discursului editat – care este, într-adevăr, una din capodoperele retoricii și deopotrivă ale literaturii publicistice – acesta, se spune, a făcut doar o singură remarcă: dacă Cicero ar fi vorbit astfel și în fața judecătorilor, n-ar fi avut ocazia să guste din peștele splendid care poate fi prins doar în Massilia.²⁴⁴ Cicero nu s-a înșelat – pe baza acestei afirmații putem simți că, într-un anumit sens, Milo a fost, într-adevăr, un înțelept stoic.

233 Melchior (2008): p. 290.

234 Cicero: *Pro Milone* 72–73.

235 Cicero: *In Catilinam* 4, 4.

236 Cicero: *Pro Milone* 73. 80.

237 Cicero: *Pro Milone* 77.

238 Cicero: *In Catilinam* 3, 2.

239 Cicero: *Pro Milone* 30. Cf. Cicero: *In Catilinam* 4, 18.

240 Cicero: *Pro Milone* 1.

241 Cicero: *Pro Milone* 101. 105.

242 Melchior (2008): p. 293.

243 Melchior (2008): p. 295.

244 Dio Cassius: *Historia Romana* 40, 54, 2.